

Зоя Маріна
(Дніпропетровськ)

ПОЛЬОВІ ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Територія Дніпропетровської області, згідно з історико-етнографічним районуванням України, має порубіжне положення між Середньою Наддніпрянщиною, Слобожанщиною та Півднем, або Степовою Україною. Це зумовило строкатість етнічного складу населення регіону та, як наслідок, його етнографічне розмаїття. В. Бабенко писав, що «населення Катеринославського краю за національним складом поєднує в собі немало цікавих в науковому розумінні етнографічних даних» [2, с. 5]. З другого боку, сучасна Дніпропетровщина була і є потужним промисловим регіоном, що значно вплинуло на всі прояви традиційної культури місцевого населення (народна архітектура, народний костюм, звичаї та обряди тощо), які зафіксовані в науковій літературі за нечисленними етнографічними матеріалами ХІХ – початку ХХ ст. Значна трансформація селянського суспільства пов'язана з політичним і економічним розвитком України в ХХ ст.

Сьогодні ми є свідками подальшої руйнації та зникнення народної культури внаслідок перерваності міжпоколінних зв'язків, які є запорукою трансмісії культури, та значного зменшення, з демографічних причин, кількості носіїв народної культури. Загальновідомо, що нині Дніпропетровщина є одним із районів України з характерними процесами депопуляції та старіння етносу, що зумовило вік і стать респондентів під час проведення експедицій ДНУ: носіями інформації були переважно жінки, народжені наприкінці 20-х – на початку 30-х і навіть 40-х років ХХ ст. Водночас через активний розвиток гірничодобувної та важкої промисловості у межах області відбувається постійне знищення населених пунктів, що загалом призводить до втрати етнокультурного спадкоємства в окремих регіонах (наприклад, с. Миколаївка Широківського, с. Благодатне Павлоградського р-нів та ін.).

Однак чимало з населених пунктів мають власну глибоку історію та виникли на базі козацьких зимівників XVII–XVIII ст. на теренах Протовчанської, Інгульської, Самарської та інших паланок Війська Низового Запорозького.

У зв'язку із зазначеним вище, проведення польових етнографічних досліджень на теренах Дніпропетровщини є своєчасним та актуальним. За період з 2004 р. етнографічною експедицією історичного факультету ДНУ одноосібно та разом із лабораторією фольклору та народних говорів Нижньої Наддніпряниці ім. Олеся Гончара (факультет української й іноземної філології та мистецтвознавства ДНУ) і членами секції «Фольклор та етнографія» МАН (Обласний Дитячо-юнацький кіноцентр «Веснянка», м. Дніпропетровськ) було обстежено понад 10 населених пунктів у Широківському, П'ятихатському, Петриківському, Магдалинівському, Царичанському, Новомосковському, Дніпропетровському, Павлоградському, Солонянському та Нікопольському районах Дніпропетровської області. Відповідно, дослідження охоплюють території і Правобережжя, і Лівобережжя з їхніми регіональними етнографічними особливостями.

Метою цих експедицій було розширення джерельної бази вивчення традиційної матеріальної та духовної культури українців, росіян та інших етнічних груп, представники яких компактно проживають на території області протягом останніх 300 років. Відповідно, завданнями, поставленими перед дослідниками, були:

1) фотофіксація екстер'єрів та інтер'єрів житлових і побутових споруд (XIX–XX ст.); встановлення взаємовпливів традицій народної архітектури місцевого та новаційного походжень;

2) створення письмової та фотографічної баз кінця XIX – першої половини XX ст. для вивчення сімейно-шлюбних відносин етносоціальних груп населення краю;

3) збирання етнографічної інформації щодо розвитку кустарних промислів і ремесел регіону;

4) збирання предметів матеріальної культури й одягу як складових побутової та духовної культури поліетнічного населення Катеринославщини кінця XIX–XX ст.

Зважаючи на маршрутно-кущовий тип обстеження, було використано такі методи польових досліджень:

1) опитування респондентів;

2) фіксування речових елементів (опис, схема, фото тощо);

3) збір традиційних етнографічних комплексів.

Слід зазначити, що, з об'єктивних причин, матеріали, отримані в різних населених пунктах, не однакові за кількістю та рівнем інформативності.

Позитивним, на наш погляд, є факт зацікавленості населення щодо місцевої історії, чому значною мірою сприяє діяльність народних та шкільних музеїв, краєзнавців-аматорів. Зокрема, це засвідчують копії архівних документів, що представлені в музейних експозиціях (с. Пальмирівка П'ятихатського, с. Степанівка та с. Першотравенка Магдалинівського, с. Богуслав і с. Межиріч Павлоградського районів), та побутування легенд і переказів про топоніміку краю та історичні події, пов'язані з виникненням та етапами існування населених пунктів. Наприклад, у результаті опитування респондентів у с. Миколаївка Широківського району, територія якого ввійшла до зони розширення кар'єру ВАТ «ІНГОК» і зазнала руйнації, зафіксовано збереження легенд про життя засновника села – козачого старшини Сіромахи.

Згідно з усною традицією, що домінує в краєзнавстві, Сіромаха оселився в Інгульці в другій половині XVIII ст., його зимівник належав до Інгульської паланки. Ця дата отримала підтвердження завдяки розкопкам багаточислового поселення на південній околиці названого населеного пункту влітку 2004 р. [3]. Було знайдено рештки фундаменту господарської споруди, зведеної з місцевого вапняку (за переказами, саме тут у давнину були «панські конюшні»). Описовою інформацією підтверджується знахідкою поблизу фундаменту решток великої рогатої худоби, імовірно, волів. На площі фундаменту й у верхній частині культурного шару поселення, значно пошкодженій антропогенною діяльністю в XX ст., знайдено численні фрагменти кружальної кераміки, загалом представленої 48 виробами. Учені ідентифікують їх з основними формами українського посуду кінця XVII–XVIII ст. (горщики, миски, миски-кришки, полумиски, глечики, макітри). Уся кераміка виготовлена зі щільної глини з домішками піску.

У цьому самому селі під час дослідження могили козака Сіромахи при його перепохованні було оглянуто чотири поховання пересічних мешканців населеного пункту, що були знайдені в північній частині кладовища другої половини XVIII ст. Важливим з етнографічного погляду було визначення особливостей поховального обряду цього періоду, який за деякими рисами, пов'язаними з належністю померлих до козацького етносоціального утворення, відрізнявся від канонічного православного обряду. Коло пам'яток історії козацтва розширене також завдяки фіксації в с. Андріївка цього самого району залишків кладовища, розташованого на пагорбі, який домінує над місцевістю. Виявлено три цілі та один розбитий хрести. На одному з них збереглися залишки лапідарного напису «Кириль» або «Кирило». За типологічними ознаками вони відносяться до так званих розширених козацьких кам'яних хрестів [6].

Джерела XIX ст. зі шкільного музею с. Першотравенка Магдалинівського району (директор А. Левон) і численні матеріали опитувань місцевих старожилів свідчать про те, що, як і в більшості сіл Приорілля, значна частина першопоселенців родом із сусідньої Полтавщини. Також зібрано матеріали щодо топоніміки населеного пункту, господарської діяльності населення, ярмарків тощо.

Дослідження житлових та господарських споруд Широківського (с. Миколаївка, с. Андріївка, хутір Сидорівка (Городуватка)), Магдалинівського (с. Степанівка, с. Оленівка) і Царичанського (с. Рибалки, с. Гречино) районів свідчать про поєднання під час їхнього зведення елементів традиційного та сучасного домобудівництва з домінуванням сталих принципів розміщення на подвір'ї. Проведені фото- та графічні фіксації 19 подвір'їв із Правобережжя та Лівобережжя дозволяють відмітити певні особливості будівель. Так, переважну більшість споруд першої половини XX ст. у с. Миколаївка зведено без фундаменту із місцевого вапняку з використанням розчину глини для його скріплення та для обмазки стін зсередини та ззовні споруди. У хатах зберігаються повздовжні сволоки, що традиційно слугували основою стелі й водночас були тісно пов'язані з низкою вірувань і обрядів українців. На сволоки спираються стовпи діаметром 10–15 см, відстань між якими не перевищує 1–1,5 м.

Вони скріплені прибитими впритул дошками, які обмазані з обох боків шаром сумішшю глини й соломи.

Традиційний інтер'єр української хати передбачає наявність вишиваних предметів. Перш за все це нечисленні рушники, що збереглися в людей похилого віку та використовуються для оздоблення покутя. Вони належать до довоєнного та повоєнного часів, виготовлені на фабричному полотні, оздоблені пришитим в'язаним мереживом. У вишивці представлені рослинний і геометричний орнаменти, найпоширеніша техніка – хрестик.

Господарські будівлі (комора, курник, погріб) часто розташовували в один ряд із житлом (так звана однорядна забудова). При цьому дахи таких комплексів були розміщені на різних рівнях, що зумовлено різною висотою будівель. Переважають погребі шийного типу. У зв'язку з вищезазначеними особливостями, доцільно звернутися до записів В. Бабенка, який у такій системі забудови «малоросійського подвір'я» вбачав вплив «німецького типу дворів» [2, с. 13]. Садиби с. Миколаївка огорожені невисокими (до 0,8–1,2 м) парканами із вапняку, щілини між плитками якого замазані глиною та побілені.

Село Степанівка Магдалинівського району розташоване неподалік від с. Котівка, яке виникло в XVIII ст. на місці зимівника козака Кота [1, с. 236]. Зимівник містився на землях Орільської паланки Війська Низового Запорозького. За відомостями, наданими місцевими краєзнавцями (родиною Дубовських), у середині XIX ст. в с. Степанівці було 42 хати. До нашого часу збереглися будівлі кінця XIX – 20-х років XX ст. За технікою зведення їх поділяють на два типи: хата «на стовпах» («сохах») та «мита» хата, або «топтанка». Для першого типу характерне використання в конструкції деревини, а в другому випадку матеріалом слугувала лише глина. Хати цього періоду зведені без фундаменту, зрідка присутні незначні за розмірами призьби. Хати підведені чорною фарбою (сажею) по периметру. Чотирихилі дахи вкриті очеретом і рогозою. Вікна обрамлені ставнями, що кріпляться ззовні на залізних петлях. У хатах, як і на Правобережжі, переважають повздовжні сволоки, на які спираються покладені впоперек «слижі» (прямокутні в перетині балки). Зрідка трапляються

хати «на дві половини» (с. Рибалки). У с. Оленівка цього самого району зводили хати «із саману». У них, за свідченням старожилів, долівка була червоного кольору та мала «білу підводку». Зафіксовано використання скріплених жмутків очерету для утеплення житла, які кріпили вертикально на стіну, покриваючи її практично по всій висоті (с. Рибалки).

В оселях респондентів стіни прикрашені сімейними фотографіями та образами, що займають традиційне місце на покуті й обрамлені вишитими рушниками. Останні виготовлені з купованого, а подекуди з домотканого лляного полотна. Вони є зразками виробів кінця XIX – початку XX ст., успадкованих від батьків, і нині зберігаються власниками як сімейні реліквії. Для цих рушників характерні значні за розмірами мережки (до 40–50 см). Усі вироби оздоблені пришитим плетеним мереживом і вишивкою в техніках «настилування» та простого хрестика. Переважають рослині композиції (вазони, квіти, грона винограду тощо).

Подекуди в хатах збереглися печі, частину яких, за бажанням господарів, було перебудовано – нині вони слугують переважно для обігріву приміщення (с. Рибалки, Степанівка). Для приготування їжі та інших господарських потреб печі присутні в так званих літніх кухнях (с. Рибалки, с. Колгоспівка).

Господарські споруди (комора, приміщення для великої рогатої худоби та літня кухня) в обстежених лівобережних районах, на відміну від сіл Широківського району, часто розташовані не під одним дахом, а за принципом дворядного розміщення будівель на подвір'ї, тобто навпроти хати. У випадку, коли ці будівлі були розташовувані вздовж вулиці та виходили на неї глухою стіною, зафіксовано двоколірне фарбування приміщення: білою барвою – частина, пов'язана з діяльністю людини, вохрою – частина будівлі для худоби та птиці. Характерним є ямний тип погребу. У побуті, переважно вже не за призначенням, уживаються речі, які ще в довоєнний та повоєнний часи не лише широко використовувалися, а й визначали традиційний уклад життя. Наприклад, скрині (для зберігання зерна), кушіль (для насіння), керамічний і дерев'яний посуд (для годування худоби та птахів) тощо.

У зв'язку з обмеженістю наших знань про напрями та рівень розвитку кустарних промислів і ремесел на теренах Дніпропетровщини отримані під час експедицій матеріали також становлять значну цінність. Так, у селах Поорілля набули розвитку різні галузі деревообробки, зокрема бондарство, стельмаство, теслярство. Наприклад, у шкільному музеї с. Першотравенка зібрано значну колекцію предметів побуту, які виготовлені із суцільної деревини. До нашого часу в околицях с. Рибалки зберігся напівзруйнований вітряк, обертання якого за напрямком вітру здійснювала пара волів. Водяні млини також були дуже поширені й навіть унеможлилювали судноплавство по р. Орелі.

Ткацтвом традиційно займалися в кожній родині. Полотно виготовляли з льону та конопель. За свідченням респондентів, у Царичанському районі коноплі сіяли ще на початку XX ст., а в Петропавлівському – у 50–80-х роках XX ст. Ткачами часто були чоловіки (с. Першотравенка Магдалинівського та с. Миколаївка Дніпропетровського районів). Заслуговує на увагу значний розвиток килимарства в с. Пальмирівка П'ятихатського району. Там майже в кожній оселі є робочий верстат (великий або малий «переносний»). Майстрині виготовляють традиційні типи виробів: килими, ряднинки, налавники. Основні фонові кольори виробів – чорний, зелений і темно-коричневий.

Щодо розвитку гончарства відомості дуже обмежені, оскільки воно не набуло такого значного розвитку, як у сусідній Полтавщині. Хоча, за дослідженнями Г. Залюбовського, ще в середині XIX ст. поряд із Катеринославом у с. Таромському та с. Сухачівка працювали гончарі. Нами зафіксовано поодинокі свідчення про глинища з якісною глиною та виготовлення з неї в минулому кераміки в Петриківці Петриківського та Миколаївці Дніпропетровського районів.

У населених пунктах досліджених районів зібрано різноманітні предмети матеріальної культури: серпи, дерев'яні вила, граблі, лопати, прядки, рогачики, коцюби (кочерги), глиняний кружальний посуд тощо. Заслуговує на увагу скриня (с. Степанівка), виготовлена на початку XX ст. та розписана в манері, притаманній петриківському ремісничому центру.

Отримана під час польових етнографічних експедицій інформація підтверджує вже існуючі етнологічні та демографічні відомості щодо етнічної своєрідності регіонів Дніпропетровщини. Так, стосовно Правобережжя, зокрема території Широківського району, слід зазначити, що наприкінці XIX ст. тут мешкали мігранти з багатьох європейських губерній Російської імперії за наявності великої кількості переселенців із Чернігівської губернії [5, с. 74, 75]. За нашими спостереженнями, це позначилося на техніці, композиційних схемах та їхніх елементах, кольоровій гамі вишивок. На культуру слов'янських етносів регіону значно вплинули й німці-меноніти.

Залучені для аналізу лівобережні райони Дніпропетровщини за традиційними елементами матеріальної культури тяжіють до Полтавщини (частина сучасних мешканців походить з її сіл, прилеглих до р. Орель). Останнє також наочно фіксується у вишивці. Насамперед, ідеться про сорочки з домотканого полотна кінця XIX – початку XX ст., вишиті білим по білому. У регіоні поширена й техніка «лиштви».

Строкатість населення зумовила виникнення інтеграційних процесів, взаємовпливів і взаємозбагачення матеріальної та духовної культури. Наслідки такої інтеграції простежуються в розташованих поруч російських і українських селах Павлоградського району. Зокрема, з етнографічного погляду, дуже цікавими є дослідження взаємовпливів, зафіксованих в українському та російському варіантах народного весілля [4, с. 39–43].

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін.: Навч. посіб. – К., 1997. – С. 236.
2. *Бабенко В.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905.
3. *Маріна З.* До питання про час виникнення с. Миколаївка Широківського району Дніпропетровської області / З. П. Маріна, О. В. Ромашко // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія «Історія та археологія». – Д., 2005. – № 5. – С. 223–227.
4. *Маріна З.* Особливості традиційного весільного обряду в українських та російських

селах Дніпропетровщини / З. Маріна, О. Хоменко // Етнічна історія та культура. – К., 2005. – Вип. 20. – С. 39–43.

5. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Херсонский уезд (статистическо-экономическое описание уезда). – Херсон, 1890. – С. 74, 75.
6. *Титов В.* Козацькі кам'яні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2002. – Вип. 11. – С. 45–48.